

İLİM, SANAT VE FELSEFE DÜNYASINDA UZLUKOĞLU EBÛ NASR FÂRÂBÎ'NİN YERİ

Prof. Dr. Fahrettin OLGUNER

Giriş

Bu tebliğin hedefi, Fârâbî'nin kıyıda köşede kalmış fikirlerini keşfetmek değil, onun, uzmanlarca iyi bilinen fikirlerinin yakın-uzak çevredeki yansımalarını ve değerlerini işâretlemekten ibarettir.

Fârâbî Karşısında İki Tavır

Burada Fârâbî'nin düşüncelerini sergilemeye geçmeden önce bir-iki noktaya temas etmeme müsâade buyurulur ise şunları söylemek isterim:

1. Fârâbî, kendi dönemine sığmayacak büyüklükte bir ilim ve felsefe adamıdır. Kendisiyle karşılaştırılacak insanlar, kendi devrinden yüzlerce yıl sonra ortaya çıkan düşünürlerdir.
2. Fârâbî'yi takip eden yıllar Fârâbî'nin kişiliğine yönelik temaslar açısından hem bir bahtsızlık ve utanç, hem de bahtiyarlık ve iftihar dolu yıllar olarak görünmektedir. Hemen ekleyelim ki her iki tutum ve tavır, Fârâbî'nin şahsiyeti açısından çok fazla değer ifâde etmez. Çünkü Fârâbî yapacağını yapmış, vereceğini vermiş ve dünyadan ayrılmıştır. Sonradan üretilen lehte-aleyhte olan söz, yazı ve hükümler onun şahsiyetini değiştirmez, değiştiremezler. Ancak, onun eserlerine bakmak, ondan yararlanmak açısından onun fikirlerini anlama-geliştirme ya da anlamama ve dolayısıyla da ondan yararlanma açısından olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurur, bu açıdan da bizim ve ondan sonra gelen herkes için değer ifâde eder.

Fârâbî'nin fikirlerine olumlu veya tarafsız bakanlar, onun derin, ileri ve geniş düşüncelerini fark edip ondan yararlanmışlardır. Bunun örnekleri hem Orta Doğu'da; İslam Dünyası'nda, hem de Batı'da; Avrupa Yakası'nda bolca görünür. Fakat olumsuz gözle bakanlar, derin bir bahtsızlığa düşmüşlerdir. Bunların farkına varmadıkları şey şudur ki, bunlar onu red ve inkâr ederken bile onun fi-

kirlerinden faydalanmışlardır. Bunlar, başta Ebûhâmid Gazzâlî olmak üzere ne yazık ki İslâm Dünyası’da oldukça ciddi bir sayıya ulaşmış, dolayısıyla da İslâm Dünyası’nda serbest fikir dolaşımına engel olmuşlardır. Bunlar, yirmi birinci yüzyılda da görünür durumdadırlar. Sözelimi yurdumuzda halen yayınlanmakta bulunan büyük hacimli bir ansiklopedinin “Fârâbî” maddesini yazan zât, bu zümrenin üyelerindendir ve Fârâbî’yi din karşıtı göstermek için elinden gelen çabayı sarfetmiş bulunmaktadır.

Hayat ve Medeniyet

Veryüzünde hayat, sayılamayacak kadar çok ve çeşitlidir. İnsan hayatı, bunların zirvesinde görünmektedir. İnsan hayatının fizik ve sosyal görünümüne iki terim ile işaret edilir. Bunlardan biri “vahşî-yabanî-ilkel”, öteki “medenî-uygar” terimleridir. Bu terimlerin sınır ve ölçülerini belirlemek, sanıldığı kadar kolay değildir. Ancak zemin ve zamana göre bunlar insanın zihninde “şöyle-böyle” çizgilerle belli şekiller oluştururlar. Bugün için Afrika’dan Amerika’ya her ikisinin de çeşitli derecelerde örneklerine rastlamak mümkündür.

Eğer “medenî” terimi, kelimenin kök mânâsına göre anlaşılacaksa bu; “şehirli” olanı ya da daha genel anlamda demografik yoğunluğu içinde yaşayanları gösterir. Bu açıdan günümüzün manzarasında medenî hayatın içinde olanlar, ötekilere oranla daha büyük sayılara ulaşır. Ancak, terim ve kavram olarak “medenî” kelimesi, daha farklı ve geniş anlamları içermektedir.

Medeniyet ve Teknoloji

Medeniyet terimi her şeyden önce teknolojiyi ihtiva eder. Teknoloji, insanın içinde bulunduğu tabiata hâkim olabilmek ya da daha alçakgönüllü bir tarzda söyleyelim, içinde yaşadığımız tabiattan yararlanabilmek maksadı ile gerekli malzeme ve teçhizatı üretmek; yapmak, yaratmak ve kullanmak mânâlarını içerir. Bugün itibarıyla bu teknik donanımın şeklini ve sınırını çizmek, yararını ya da zararını belirlemek, buna göre de geleceği tahmin ve tasavvur etmek sanıldığı kadar kolay değildir. Buna bakarak da bugünün insanının yarinkine nazaran ne kadar medenî olup olmadığına karar vermek hayalleri epey zorlayacaktır. Hazır dallarından meyve koparıp yemek ile başlayan ve onları üretmekten geçerek topraksız tarıma, deve ve at sırtında seyahat etmekten uçak ile uçmaya uzanan vetireyi düşünmek teknolojinin gelişme sürecinin niteliğini göstermeye yeterlidir. Bu alanlarda insanın ne büyük mesafeler kat ettiğini ya da ne yüksek derecelere tırmandığını söylemeye gerek yok sanırsınız. Bu oluş ve yükselişlere bütün olarak İslâm Dünyası’nın, doğuşunu takip eden yüzyıllar itibarıyla, ne büyük katkılarda bulunduğunu sayıp dökmenin de burada imkânı yoktur sanırsınız. Ancak, bu katkılar içinde Fârâbî’nin payının büyük olduğunu da belirtmek durumundayızdır. Fakat bir noktaya daha özellikle işaret

etmek zorundayızdır ki, elindeki Iphone-6 ile oynayan gencin, manyetolu telefonu ve onu icad edeni düşünüp hatırlaması, üstelik de takdir etmesi kolay ve tabîî değildir. Yukarıda temas ettiğimiz bugünün gelişmeleri karşısında gerek Fârâbî'nin, gerekse geçmiş öteki düşünürlerin katkı paylarını çıplak gözle görmek, onları değerlendirmeye almak da kolay değildir. Ancak, bilimsel bilgiyi oluşturmak, bilimde ve teknolojiye yaratmayı sağlamak peşinde olanlar ve bu doğumların sancısını çekenler çok iyi bilirler ki şayet manyetolu telefon olmasaydı, bugünün “Iphone”u olmaz, olamazdı. Çünkü bilim ve düşünce bir süreç; değişmez temeller üzerinde yıkıp yapmalarla örülmüş yeni ve tekrarlanmayı bekleyen, her defasında da yeni bir basamağa yükselen yepyeni bir oluşur.

Bilimsel Zihniyet

Tabiattan, tabiatın içindeki bütün canlılar yararlanmaktadır. Ancak, insan dışındakilerin yararlanma şekli tek boyutlu, biteviye, aynı renk ve aynı tarz içinde devam eder. Bu durum, insanın öteki varlıklardan “öz-mahiyet” bakımından farklı olduğunu gösterir. Bu görünüşün temelinde insanın “bilgi üretme ve yaratma gücü” yatmaktadır. Bunu uygulamaya sokan insanın “bilimsel-ilmî zihniyet” ya da “mentalite” dediğimiz yönüdür. İnsanın sahip olduğu bu gücü İslâm Dünyası'nda harekete geçirenlerin başında Fârâbî gelmektedir. Onun mantık kitaplarında sıkça vurguladığı, özellikle *Şerâitü'l-Yakiyn (Kesin Bilginin Şartları)* adlı risâlesinde ısrarla göstermeye çalıştığı budur. Sonra gelenlerin çoğu ondan yararlanmışlardır. Bu alanda Batı Dünyası daha aktif davranmıştır. Orada bu zihniyeti oluşturanların başında sayılan Roger Bacon'ı (1214-1294) Fârâbî'nin takipçisi saymak abartılı bir söylem değil, tarihi bir vakianın doğru bir tespitidir.

Düzenli Bilgi- Mantık ve Felsefe

Gerek teknik, gerekse sosyal ve hatta mânevî alanda bilgilerin derli toplu, düzenli ve güvenli tarzda araştırılıp sunulması mantıkî disipline uymakla mümkün olur. İslâm Dünyası'nda bu alanın ustası “Muallim-i Sânî-İkinci Öğretmen” unvanı ile anılan Fârâbî'dir. Felsefeyi ortadan kaldırmaya, Fârâbî ve İbni Sînâ'yı insanların gözünden düşürmeye azmetmiş bulunan Ebûhâmid Gazzâlî'ye mantığı öğreten, ona “mantık bilginin temel ölçüsüdür” dedirten ve kendisine *Miyâru'l-İlim* isimli kitabı yazdırtan Fârâbî-İbni Sînâ ekolünden başkası değildir. Üstelik Gazzâlî'nin bu kitabı (*Miyar*), İbni Sînâ mantığının tam bir aktarımı, ilim dünyasının bugünkü terimi ile “intihali” durumundadır. Ayrıca mantık disiplini Arap gramerine sokan da Fârâbî'dir. Aristoteles'in Batı Dünyası'na intikali ile yeni açılımlara uzanan yol da buradan, Fârâbî-İbni Sînâ Okulundan geçer. İnsan zihni alışkanlığa pek istahlıdır. Alışkanlık üstünde oturup kalmaktan da pek hoşlanır. Elde edilen bilimsel bilgi, mantık kuralları ile tekrarlanınca insan zihni statik (durgun) bir hale bürünür.

İnsan zihnine rehâvet ve sükûnet vermeyen felsefenin bitmek bilmeyen sorularıdır ki insanı gerek sanat, gerekse bilim ve teknoloji alanlarında yeniden yollara itip araştırmalara sokar. İslâm Dünyası’nda felsefeyi tam yetki ile temsil eden, alanın terminolojisini üreten, geliştirip yerine oturtan Fârâbî, bilimden sanata, dilden teolojiye hemen her alanda hareketliliğin enerji kaynağı olmuştur.

Aristoteles’in hem zihnin, hem de dış –objektif- varlığın mutlak kalıpları olarak takdim ettiği mantık kategorilerini inceleyen Fârâbî, “öyle görünen, ancak, nereden geldiği pek belli olmayan ma’kulü’l-üvel” diyerek bilgi hakkındaki görecelik (izâfiyet-rölativizm) yolunu açmış, eldeki bilgilerin ve onlara ait kuralların yeniden tahlilinin gereğini duyurmuş, R. Descartes’dan (1596-1650) I. Kant’a (1724-1804) birçok düşünür tarafından bunların yeniden incelenmeye alınmasının işaretlerini vermiştir. Devamında yeni bilimsel zihniyetler ve yeni mantık ekolleri doğmuştur.

Din-Dil

Din; belli bir dil ve kültür atmosferi içinde doğar. İslâm da böyledir. Onun ilk muhatapları Araplardır. Araplar kendilerine ait kelime ve terimleri, Mukaddes Metinlerin (Kur’an ifâdelerinin) içinde bulmuş ve Kur’ân’ın kudsiyetini kendi dillerine aktararak dillerini kudsileştirmiş, böylece dili ve dini özelleştirerek kendi tekellerine almışlardır. Dolayısıyla da dil ve din millîleşmiş; “millî dil, millî din” haline gelmiştir. Oysa din, dilin; dil de eski kelime mânâlarının özdeşi değildir. Bunu Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevî*’sinde pek güzel anlatır. Söz gelimi onun hikâyelerinden biri şöyledir: Ayrı dil ailesinden dört arkadaş, ortak paraları ile bir şey almak durumundadırlar. Her biri kendi irâdesini açıklar. Biri “ineb”, öteki “rezen”, diğeri “istâfıl”, souncusu “üzüm” istemektedir. Kelimede birliğe varmayanlar, mânâda (işâret edilmek istenen şeyde) birliğe ulaşamaz, kavga ederler. Kelime ayrılıklarına rağmen hepsinin mânâsının (isteklerinin) aynı olduğunu bilip onları uzlaştıracak bir üstün bilgiye ve bilgine ihtiyaç vardır. Bilgin o şeyi (mânâyı-isteneni) onların önüne koyunca, ayrı kelimelerine rağmen istediklerinin aynı olduğunu görüp anlayacaklardır. Demek oluyor ki dil–kelime ve mânâ bir ve aynı değildir. Fârâbî, meselenin çözüm yolunu daha önce göstermiş bulunmaktadır. Ona göre dil ve kelime, insana tabiatın ya da Tanrı’nın doğrudan bağıışı değil, O’nun verdiği güç ve yetenek ile insanın meydana getirdiği “insan yaratığı - insan ürünü” olan bir anlaşma vasıtasıdır. Onu yaratan ve kullanan insanlar ona, zamanın gidişine uygun olarak farklı mânâlar yüklerler. Öyle ki, zamanla yeni mânâları yüklenmiş kelime, doğuş anındaki mânâyı tamamen kaybederek farklı mânâlarla farklı karakter kazanabilir. Şayet böyle olmasaydı, putperest Arabın, kendi putlarını ifâde için kullandığı cahiliye Arapçası, tek Tanrı dini olan İslâm’ın dili nasıl olurdu? Öyleyse dil ve kelime, onu kullananın dilinde yeni mânâ ve kudsiyetler kazanır. Çünkü kudsiyet dilde ve kelimede değil, onu kul-

lananda bulunur. Bu yöndeki Fârâbî görüş ve tavsiyelerinin, ciddiyetine rağmen, İslâm Dünyası'nda, ne yazık ki fazla rağbet bulmadığı, yaygın hale gelmediği, sonuç olarak da “dil-din” tartışmalarının rayına oturmadığı müşâhededen uzak değildir. Oysa meseleye bu gözle ve yukarıdan bakanlar durumun farkındadırlar. Meselâ Muhyiddin İbn Arabî, konuya Fârâbî'nin penceresinden bakar. Sözügelimi çeşitli milletlerin “Mutlak Varlık”ı ifâde için kullandığı kelimelere dikkati çekerek; “Çeşitli milletler; Hüdâ, Tanrı, Allah, Yahveh-Jehovah... gibi kelimeleri kullanırlar. Bunların kelime olarak birinin ötekinden farkı yoktur” diye noktalar. Öyleyse insan kelimelerle konuşur, düşüncelerini dil ile anlatır. Mânâ alışı-verişi dil ve kelimelerle gerçekleştirilir. Ferdler arası iletişim böylece sağlanmış olur. Kullanılan kelimelerle neye işaret edildiği, neyin gösterilmek istendiği gizli olan sosyal anlaşmalara dayanarak belirlenir ve anlaşma sağlanır. Aynı sosyal grupların birbirleri ile anlaşamamaları tabîi olduğu gibi, aynı grup ve aynı millet içinde zamanla anlaşmazlıkların ortaya çıkması da tabîi bulunmaktadır. Zira her ortaya çıkan yeni düşünce, her meydana gelen buluş, sosyal statü, sistem değişiklikleri dildeki mevcut anlamları değiştirir, askıya alır veya tamamen ortadan kaldırıp yeni anlamlarla, yepyeni anlam dünyaları ortaya çıkarır. Böylece dilde değişiklikler ve yeni gelişmeler olur. Çünkü dil, ferdler temeline oturan sosyal varlığın, yani insan cemiyetinin yarattığıdır ve tıpkı cemiyet gibi, tıpkı onun temelini oluşturan ferdler gibi canlı; hayatiyeti olan, bu hayatiyeti her an değişen bir varlıktır. Ancak, millî bir dilin ayakta kalması, kelimelerinin sabit kalmasına değil, o dilin temel yapısına; cümle kuruluşlarının, kelime yapılarılarının, seslendirme biçimlerinin, anlam yükleme formlarının kurallarına bağlı kalınmasına, yeni oluşumların bu temelleri sarsmamasına, yıpratmamasına bağlı bulunmaktadır.

İşte, cahiliye Arapçası ile Kur'an metni arasındaki bağı bu komplikasyonlar içinde dikkate almak, eski kelimelerin yeni metinler içinde yeni mânâlarla yüklü olduğunu, ancak dil ile Kur'an'ı özdeş saymamak gerekir. Ayrıca bu metinlerin, orijinallerinin saklı ve sabit tutulması şartı ile, başka milletlerin dillerine tercüme edilmesinin hiçbir sakınca taşımayacağı ve hatta bunun zarûrî olduğunun bilinmesi ve kabul edilmesi de gerekmektedir. Fârâbî'nin dil hakkındaki görüşlerinin kabulü bu sonuçları kendiliğinden ortaya çıkaracaktır. Ne ki, bu anlayışın yaygın olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Sözü fazla uzatmadan asıl konumuz olan şeyi söyleyip noktayı koyalım. Başta Fârâbî olmak üzere filozoflar, felsefe terminolojisinden ve felsefî düşünceden yoksun Cahiliye Dönemi Arapçasına, biraz önce belirtilen şartlar altında ve belirlenen kurallar çerçevesinde felsefe terminolojisi kazandırmış ve bu dili felsefe dili haline getirmişlerdir. Bundan daha güzel hizmet olmaz sanırsınız.

Din-Devlet ve Sosyal Kurumlar

Medeniyet elbette ve sadece teknik başarılar değildir. İnsanın tabiatla, insanın insanla ve insanın bizzat kendisiyle olan münasebetleri, medeniyetin en açık ve

doğrudan görüntülerinin sergilendiği alanlardır, herbiri ayrı ve ötekilerle uyumlu kâide ve kurallar manzumesini gerektirir. Bunların başında şüphesiz politik-siyasî- düzen ve sistem gelir. Dünyanın yeni dini olan İslâm'ın ilk muhatap ve müntesiplerinin Araplar olduğuna temas etmiştik. Yeni dinin verdiği heyecan ile yeryüzünü fethetmeğe çalışan Araplar, sınır tanımadan, karşılarında kendilerinden kuvvetli toplulukların bulunmadığı kanâati ile dört bir yana hücum ettiler ve dünyanın oldukça ciddi bir bölümünü ele geçirdiler. Bu çabaların sonunda Batılıların sıkça kullandığı bir terimle “de facto” (filî) dedikleri bir devlet; bir imparatorluk ortaya çıkmış bulunuyordu. Ancak, bu imparatorluğu ortaya çıkaran grubun; Arap topluluğunun geçmişe dönük ciddi bir devlet tecrübesi bulunmuyordu. Sahip oldukları yeni dinin bir “devlet sistemi” ihtivâ ettiği zannı, birçok kimse tarafından yıllarca muhafaza edildi. Hâlâ da böyle düşünenler çoktur. Meselenin tartışmasını başka bir yere bırakarak şunu söyleyip geçelim ki böyle bir kanâat, iyimser bir hayalden öte bir şey ifâde etmez. Sözelimi hayâl edilen böyle bir sistemde devletin başına oturtulacak kişinin hangi yol ve yöntemle bulunup getirileceği hakkında, ahlâkî vasıflar saymanın ötesinde, mukaddes metinlere dayalı objektif, hiçbir kural ve kâide gösterilemez. Şayet, bu göreve gelen her kişi otomatik olarak bir “PEYGAMBER” kabul edilme durumunda olmayacaksa. Fârâbî'nin devrinden önceki zamanlarda düşünce adamlarının devletle ilgili söylemleri, devlet başkanını, halifeyi öven; ona ahlâkî öğütler veren sözlerden öteye geçmez. İşte, İslâm Dünyası'nda ve bu şartlar içinde ilk defa Fârâbî, devlet nazariyeleri, siyâsî sistemler, rejim çeşitleri hakkında görüş ve düşünceler ortaya koydu. Fârâbî'nin düşünce sistemi, bütün olarak “evrensel-cihanşümûl” görünmektedir. Devlet nazariyesi de buna paraleldir. Burada Fârâbî'nin düşünce ufkunun genişliğini ve derinliğini fark edebilmek için onun 9-10. yüzyıllarda yaşamış olduğu dikkate alınarak kendisinin düşüncelerinin, kendisinden yüzyıllarca sonra; 14-15. yüzyıllarda yaşamış bulunan İbn Haldun'un düşünceleri ile karşılaştırılması yeterli olacaktır. Birincinin dünya devletleri ve imparatorlukları ile ilgilenmesine karşı, ikincinin mahallî ve kabile devletleri ile meşgul olduğu hemen dikkatlere yansıyacaktır.

Hukuk

Devlet var ise, hele de bu devlet bir imparatorluk ise onun içinde çeşitli dil, din, ırk ve milletten insanlar olacak, bunların da çeşitli hak ve hukuk ihtiyaçları bulunacak demektir. Hak, hukuk ve adâletin ayakta tutulması için de birkaç hareket tavrı ve tarzı düşünülür.

1. Mevcut kurallar, özellikle de dinin, hakim bulunan unsurun dini olan İslâm'ın kuralları her yerde uygulamaya konulacaktır. Ancak burada dinin kendisine ait özel kanun ve kurallar ile genel hak ve hukuk kuralları iç içe ve karmaşık halde

bulunacaktır. Bunları birbirinden ayırmak, sanıldığı kadar kolay değildir ve zaten ayırma niyet ve teşebbüsleri de görülmez. Nitekim İslâm'ı ve İslâm kurallarını tanıyıp tanıtmaya yönelik eserler, genellikle “fıkıh” kodu altında yazılır. Sözgeli mi 12. yüzyılın büyük düşünürü İbn Rüşd (1126-1198), bu maksatla yazdığı *Bi-dâyetü'l- Müctehid ve Nihâyetü'l- Muktesid* adlı eserine inanç esasları (teolojik bilgiler) ile başlar, abdest-namaz bilgileri ile devam eder, miras-mal bölüşümü gibi medenî kuralların ardından hırsızlık, cinâyet ve benzeri fiiller ve bunlara verilecek cezâlarların belirlenmesi konuları ile sürdürür yazılarını. Bunların hepsinde muhâtap Müslümandır.

2. Bu şartlar karşısında Müslüman olmayanların hâli ve durumu ne olacaktı? Gerçi, bu şartlara rağmen İslâm'ın din kuralları başka din mensuplarına karşı uygulanmış değildir. Onlar için dinî baskı, kural olarak, söz konusu edilemez. Müslüman olmayanlar kendi alanlarında tamamıyla serbest ve kendi dinlerinin kurallarına tâbidirler. Ancak sosyal konular, saf hukuk kuralları dediğimiz kurallar nasıl oluşturulacak, ayırım nasıl ve hangi ölçülerle belirlenecekti? İşte, Fârâbî'nin görüş ve düşünceleri tam da bu noktada devreye girecekti ve girmeliydi. Çünkü onun düşünceleri derin, ufkü geniş idi. Devlet hakkındaki kanâatine, metafizik alandaki kavramlarına temas etmiştik. Kanun ve kuralların da geniş kitleleri içine alacak tarzda olması tabîi idi. Üstelik zaman zaman değişiklikler de olmalıydı. Nitekim Fârâbî; “...yeni kanunlar yapılmalıdır. Bu yenilerini oluştururken; mevcut kanunları koyan ilk başkan (ilk filozof reis), koyduğu kanunları nasıl düşünmüş ve ne şekilde koymuş ise ondan sonra gelenler de, o şimdi olsaydı nasıl düşünür ve ne şekilde kanun koyardı, diye düşünüp yeni kanunları öyle koymalıdır” demektedir. Şayet Fârâbî'nin bu geniş kapsamlı düşünce ve önerileri kabul edilmiş olsaydı, İslâm Dünyası, 17. yüzyıl Avrupası'nın orijinal atağını beklemek yerine kendisi “doğal hukuk” düşüncesini üretmiş, insan haklarını kendi eliyle sağlam temellere kavuşturmuş olurdu. Ne yazık ki olmadı, olmadı. Düşünürler, hukuk kurallarını “din kuralları” olarak düşünmekte devam etti. Başka dinden olanlara karşı nasıl davranılması gerektiği noktasında zaman zaman sıkıntılara düştü ve kuralları eğip bükmeye çalıştı, tutturamadı, 19. yüzyıl Osmanlı Tanzimatı'nı beklemek zorunda kaldı. Aslında ısrarla üzerinde durdukları kanâatleri dine (İslâm'a) uygun kanâat de değildi. Çünkü din bir hukuk sistemi değildi. Sözümüz yanlış anlaşılmasın, açıklık getirelim: Hemen her dinde hukuk kuralları vardır, bu gereklidir de. İslâm için de durum böyledir. Amma, Mukaddes Metinlerdeki hukuk kuralları, aşağı-yukarı bugün “doğal hukuk” dediğimiz türden ve “temel insan hakları” kurallarını içeren hükümlerdir. Meselâ insan öldürmenin, hırsızlık etmenin yasak oluşunu, bunları çiğnemenin cezasını belirleyen, insan şahsiyetine, inanç özgürlüğüne saygı gösterilmesini öngören belli sayıdaki temel kanun ve kurallardan ibarettir. Bunların dışında “kanun ve kural” diye ilan edilenlerin tamamı, insanlar tarafından şu ya da bu sebep ve benzerlikle, şöyle veya böyle karinelere dayanılarak hukuk kuralı şeklinde dine yamayan hükümlerdir. Aslında bunların bir kısmı dinin

kendine ait ibâdet ve âdâbını belirleyen iç kurallardır, kalan büyük kısmı ise genel ahlâk kuralıdır. Ahlâk (etik) kurallarının “hukuk kuralı” olarak ilan edilmesi ise hem hukuka, hem ahlâka aykırıdır.

Ahlâk-Etik

Medeniyetin asıl göstergesi, temel ögesi; insanların doğaya, bütünü ile canlılara, özellikle de insanlara karşı gösterdikleri tavır ve davranışların bütünüdür. Bu tavır ve davranışlar ne kadar doğru, temiz, saygılı ve estetik ise, o topluluk o kadar medenî, aksi ise medeniyetten uzak demektir. Bu noktadan bakılınca Fârâbî, İslâm Dünyası’nda en büyük ve en canlı abide şahsiyet olarak görünmektedir. Onun ahlâk öğretisine geçmeden önce, kendisinin ahlâkî uygulamalarından bir-iki örnek sunalım: O, Bağdat, Şam, Halep illerinde dersler verir ve devrin yöneticilerinden belirlenmiş bir miktar maaş alır. Özellikle Suriye; Şam - Halep Emiri Seyfüddavle’nin kendisine hatırı sayılır miktarda para verdiği anlaşılmaktadır. Bu paranın kendisine mâîşetini sağlamak için verildiğini düşünen Fârâbî, aylık harcamalarının dışında kalanını devlete (beytül-mâle) iade eder. Yazdığı kitaplarda başkalarının yanlış görüş ve kanâtlerini düzeltir. Ancak, her hangi birine en küçük bir saygısız ifâde kullanmaz, hakâret etmez, düşüncesini hafife almaz.

Onun ahlâk öğretisi “Mutluluk Ahlâkı” diye tanınır. Nitekim kaleme aldığı kitaplardan birinin adı *Tahsilü’s-Saâde (Mutluluğun Kazanılması)* olarak isimlendirilmiştir, benzer isimli başka eseri de vardır. Batı dillerinde bu terimin karşılığı “Eudemonisme” olarak bilinir. Terim, Batı Dünyası’nda 1876 yıllarında yaygın hale gelmiştir. Bu öğretiyi ilk ortaya koyanın Epicure (341-270) olduğu söylenir. Terim; zevk, haz, sevinç... gibi mânâlar içerir. Sonuç olarak da bunlar vasıtasıyla mutluluğa ermek hedeflenmektedir. Ahlâk açısından bunun mânâsı şudur; kişi, fiil ve davranışlarının tek iyilik ölçüsünü kendi mutluluğu olarak görmektedir. Yani, buna göre kişinin kendisini mutlu kılacak her şey “iyi”, mutluluğuna gölge düşürecek her şey “kötü” olacaktır. Bununla birlikte Epicure, mutluluğun temeline “erdem”i yerleştirmiş bulunuyordu. Şöyle ki, insanın istek ve ihtiyaçlarını sınıflandıran Epicure, onları üçe ayırıyordu:

1. Doğal olmayan ve gerekli bulunmayan istekler; zenginlik, şöhret...
2. Doğal olan ve fakat gerekli olmayan; süs, takı...
3. Doğal ve gerekli bulunanlar; yeme, içme, barınma...

Bu sonuncular içinde şart, kanâatkâr (az ile yetinen) olmaktır ve bu tavır erdemlerin en iyisidir. Zirâ, diyor Epicure, bir dilim arpa ekmeği, bir tas su ile insan tanrı Zeus’u kıskandıracak erdemle mutluluğu yaşar.

Epicure’ün ahlâk öğretisi fena görünmüyordu. Bu kurallara bağlı yaşayan, ona göre, tam bir sükûnet haline, kendi terimi ile “ataraxie”ye ulaşır, onu hiçbir gam - keder, üzüntü - sıkıntı rahatsız etmez, mutluluğuna engel olmaz, olmazdı. Fakat

öğretiler, şişedeki gazoz gibi, dışarıya çıkınca farklılaşır. Epicure’ün uzak bir öğrencisi; 1748-1832 yıllarında yaşayan Jeremy Bentham, onun erdem bariyerlerini yıktı, mutluluğun temeline konan zevk-lezzet... öğelerini matematik sayıya döktü. Bunlar sayıca ne kadar çok olursa mutluluk da o kadar çok olur, dedi. Ne var ki böyle bir sayı ihtimalini, Epicure’ün bir başka öğrencisi, hem de yüzyıllarca önce, başka bir yardan uçuruma yuvarlamıştı. İntihar ettirici lakabı ile anılan bu ahlâk teorisyeni; M.Ö. 300 yıllarında yaşamış bulunan Hegesias idi. Hegesias; zevk, lezzet ve mutluluk verecek şeylerin karşısına acı, sıkıntı ve hüznün veren şeyleri koyuyor, bunları insandan uzaklaştırıp temizlemeden insanın mutlu olmasının mümkün olmayacağını söylüyordu. İnsanın elde ettiği zevk-lezzet ve mutluluk unsurları ile önüne çıkan acı, sıkıntı, hüznün verenleri sayı (ve hatta kalite) olarak da karşılaştırırsak, ikincilerin (acı, sıkıntı ve üzüntü verenlerin) daha çok ve kuvvetli olduğu görülür. Bu demektir ki, insanın mutluluğunu silecek, engelleyecek unsurları ortadan kaldırmak mümkün değildir. Bunun tek çaresi vardır; üzüntüye konu olanı, acı duyanı, yani insan varlığını ortadan kaldırmak, yani “intihar etmek” biricik çaresi olarak gözükmektedir. Böylece bütün sıkıntılar biter, hepsi ortadan kalkar, diyordu Epicure. Görüldüğü üzere mutluluk öğretisi iflas ile sonuçlanmış ve bu sonuç yüz yıllar önce ortaya çıkmış bulunmaktadır.

İmdi, Fârâbî, bu iflas yolunu tekrar nasıl açar, nasıl canlandırmaya kalkar? Hemen söyleyelim ki Fârâbî’nin mutluluk öğretisi, daha önce iflas etmiş bulunan mutluluk öğretisi değildir, her ne kadar aynı terim kullanılmış olsa da. Aynı terimi kullanmış bulunan önceki öğretinin temeline, temel unsurlarına kısaca bir göz atalım. Epicure, bilgi teorisi (epistemoloji) açısından duyumcu (sensualist), varlık (ontoloji) açısından maddeci (materyalist), oluş ve hareket açısından da mekanist idi. Bu temeller üstünde ferдин hayatı 50-100 senelik bir ömür süresidir. Kişi ne ömür süresi, ne de bilgi açısından bu sürenin dışına çıkamaz, daha uzağa ulaşamaz. Erdem terimine rağmen kişi, istediğini yapma hürriyetine sahip değildir. Çünkü hareket ve oluş mekaniktir, kişi dış güçlerin emir ve tesiri altındadır. Bu şartlar altında sorumluluktan da zaten söz edilemez. Sonuç olarak da buradaki sükûnet (ataraxie) insanın kendisini, ister-istemez dışardaki rüzgârın önüne bırakmasından ibarettir. Oysa Fârâbî’nin mutluluk teorisi çok farklı temeller üzerine oturmaktadır. Her şeyden önce onun bilgi teorisi vaktiyle Sokrates (470-399) tarafından dillendirilen, Fârâbî’den yüzyıllarca sonra I. Kant (1724-1804) tarafından adeta tekrar edilecek olan bir bilgi türüdür. Bu bilgi bilimsel alanda göreceli (izâfî-rölatif) görünen ve fakat öbür yandan saf akla dayanan, aynı zamanda da sezgiye (ilhama-entüsiyona) açık, dolayısıyla da fizik-ötesine (metafizığe) uzanan bir bilgidir. Bu bilgi, ona göre insanı sonsuzluğa yönlendirir ve sonsuz bir hayatın kapısını aralar. Bu arzu ve ümit, bir yandan gelecekteki mutluluk adına insanın günlük işlerdeki yükünü hafifletir ve hatta kaldırır, öbür yandan da kendisine mutluluğun yolunu açacak olan buradaki işlerin zorluğunu yenme, güçlüğüne rağmen engelleri aşma ve sonunda

kendi emeğinin ödülüne kavuşma; kendi çabası ile kendi mutluluğunu sağlama güveni ve başarı sevinci onun bütün stresini yok edebilir. Hatta her zorluk karşısındaki başarı, henüz mutlak sonuca ulaşmadan bile kişiye belli bir mutluluk verir. Tıpkı binbir sıkıntı sonunda diplomasını alan bir gencin duyacağı mutluluk gibi. Üstelik iş bulma ümidinin artmasına vereceği katkı da bu mutluluğu daha yukarıya yükseltecektir. Ancak Fârâbî'ye göre bunlar, mutluluk sanılan geçici mutluluklardır. Kişinin asıl mutluluğu, sonsuza açılan kapının ötesinde gerçekleşecek olan mutluluktur. Şu kadar var ki buradakiler ona vasıta olabilirler. Vakıa asıl mutluluk da bu dünyadaki işlere ve bu işlerdeki başarılarla, bunların doğruluğuna, ahlâkın terimi ile iyi olmasına bağlı bulunan mutluluktur ve bunu insanın bizzat kendisi gerçekleştirecektir. Yüzyıllarca sonra çıkacak terimi, Fârâbî adına ödünç alıp kullanarak diyebiliriz ki insan kendi varoluşunu bizzat kendisi ve burada gerçekleştirecektir. Fakat bunu gerçekleştirebilmek için insan, yapıp etmelerden ve bu dünyanın nimetlerinden uzak kalmak durumunda değildir. Aksine, gerek dünya nimetlerini, gerekse yapıp etmelerini o, aklın idâresine vermek durumundadır. Böylece insan ancak sorumluluğunun gereklerini yerine getirmiş ve sonsuza açılan kapının ötesindeki mutluluğa hak kazanmış olacaktır. Daha önce belirttiğimiz mutluluk ile bunun arasındaki benzerlik, kullanılan terim birliğinden öte bir benzerlik değildir.

Sanat ve Musikî

Sanat alanında, özellikle de musikîde Fârâbî, kuram ile uygulamayı birleştiren İslâm Dünyası'nın en büyük otoritesidir. Bu alanda yazdığı kitaplar, İslâm Dünyası'nda, ne yazık ki geçilmek bir yana, iyi anlaşılıp devam ettirilebilme imkânı bile bulamadı. Onun *Kitâb-ı Musikî-i-Kebir (Büyük Musikî Kitabı)* adlı eseri, ne yazık ki şanına uygun olarak Türkiye'de değil, Fransa'da, 1930 yılında, Baron Rodolphe d'Erlanger eliyle Fransız diline çevrilip yayınlandı. Ancak çeviren onu “Türk Müziği” adına değil “Arap Müziği” adına yayınladı. Türk dilinde nüshası henüz bulunmamaktadır.

Sonuç

Sözü fazla uzatmadan Fârâbî'nin dünyaya armağan ettiklerini, birer-ikişer cümlelerle özet olarak söyleyip geçelim:

1. Bilimsel düşüncüyü (zihniyeti - mantaliteyi), önce İslâm Dünyası'na, arkasından da Batı Dünyası'na kazandıran, bunun gereğini duyuran Fârâbî olmuştur ya da onun bu yöndeki tesir ve hizmetleri çok büyük olmuştur.
2. Deneysel (tecrübî) bilginin gereğini duyurup şartlarını gösteren odur. Ona göre bir alandaki bireylerin bütününe görülüp incelenmesine ve artık başka ferd kalmadı denilene kadar o bilginin kesinlik kazanamayacağını ısrarla vurgulayan,

bu alanda büyük gelişmelere ön-ayak olan odur.

3. Mutlak (kesin) bilginin şartlarına dikkati çekerek herhangi bir alanda heyecanlanıp daireyi kapatıvermenin önüne set çekmiştir.

4. İslâm Dünyası'na mantık disiplini kazandıran, aklî düşünceye karşı çıkmamasına rağmen mantık disiplini kabul edip onu bilginin ölçüsü sayacak tarzda Gazzâlî'yi mantık alanına çeken odur. İbn Rüşd yolu ile Aristoteles mantığının Yeni Çağ'a uzanmasında onun katkıları çok büyüktür.

5. Matematik bilgilerin çeşitli alanlarda kullanılmasına yönelik akımların doğmasına büyük ölçüde yardım etmiş, özellikle de onu musikî alanında bizzat kendisi kullanmıştır.

6. Musikî alanında, İslâm Dünyası içinde aşlamadan duran büyük otoritedir.

7. Fizik alanındaki düşünceleri ile bilimsel bilgi ve deneysel araştırmalar yolunda, özellikle de Batı'da derin izler bırakmıştır.

8. Batı'da 395 yıllarında baskıya alınan, 525 yılında kapısına kilit vurulan felsefeyi, önce İslâm Dünyası'nda, arkasından da Batı'da uyandıran odur.

Onu rahmet, hürmet ve iftihar ile anmak bizlerin en kutsal görevi bulunmaktadır.